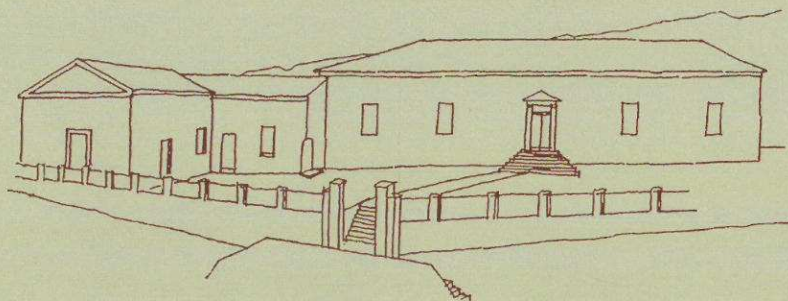

Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας

ΚΑΪΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΝΔΡΟΣ 2016

Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ
ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας

*Εκδίδεται δαπάνη Αυγουστή Ι. Πολέμη
στη μνήμη του αδελφού του Δημητρίου*

ΚΑΪΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΝΔΡΟΣ 2016

© ΚΑΪΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

84500 — Άνδρος
www.kaireios.gr
Τηλ.: 22820 22262
Fax.: 22820 24504

ISBN: 978-960-7709-39-4

Διόρθωση κειμένων: Βασιλική Σχιζα (vass.schiza@gmail.com)

Καλλιτεχνική επιμέλεια και παραγωγή: Βιβλιοτεχνία (vilviotechnia.gr)

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή οποιοδήποτε μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Στοιχεία βιογραφίας	11
Ο εραστής της λεπτομέρειας και της ακρίβειας	17
Δημήτρης Ι. Κυρτάτας	
Σχολιάζοντας την αρχαία Άνδρο	25
Νικόλαος Πετρόχειλος	
Ένας ιστορικός του Βυζαντίου απέναντι στα αινίγματα της βυζαντινής Άνδρου	35
Γιώργος Πάλλης	
Γράφοντας για τη λατινοκρατία από την Άνδρο Οι προκλήσεις της τοπικής ιστορίας	45
Μαρίνα Κουμανούδη	
Πότε και πώς οι Άνδριοι «επήραν το νησί της Άντρος» από τους Τούρκους	57
Ηλίας Κολοβός	
Οι περιέργειες και οι εμμονές ενός ιστορικού	67
Πόπη Πολέμη	
Οι καιρικές σπουδές	77
Δημήτρης Ι. Κυρτάτας	

Γράφοντας για τη λατινοκρατία από την Άνδρο
Οι προκλήσεις της τοπικής ιστορίας

Η λατινική κυριαρχία επιβλήθηκε στην Άνδρο μία δεκαετία περίπου μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις σταυροφορικές δυνάμεις (1204), στο πλαίσιο των ναυτικών επιχειρήσεων που διεξήγαγε στο κεντρικό και δυτικό Αιγαίο ομάδα Βενετών με προεξάρχοντα τον Μάρκο Sanudo, ιδρυτή του δουκάτου της Νάξου ή του Αιγαίου πελάγους. Την Άνδρο κατέλαβε ο Μαρίνος Dandolo, ο οποίος αναγνώρισε την επικυριαρχία του τελευταίου και έτσι εντάχθηκε στη φεουδαρχική ιεραρχία της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Στο εξής, για τρεις και πλέον αιώνες, το νησί συνέδεσε τις τύχες του με τις ιστορικές περιπέτειες του δουκάτου του Αιγαίου και των δυναστικών οικογενειών που το διακυβέρνησαν, αρχικά ως υποτελής ηγεμονία και στη συνέχεια υπό τον άμεσο έλεγχό του, αργότερα υπό βραχύβια βενετική κυριαρχία, και στο τέλος ως ανεξάρτητη ηγεμονία.¹ Η εξάρτηση των νησιωτικών κυριάρχων αφενός από τον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και τους εκάστοτε διαδόχους του στον ελληνικό χώρο και αφετέρου από τη Βενετία είχε ως επα-

1. G. Saint-Guillain, *L'archipel des seigneurs: pouvoirs, société et insularité dans les Cyclades à l'époque de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)*, Université Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 1, 2003 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)· M. Koumanoudi, «The Latins in the Aegean after 1204: Interdependence and Interwoven Interests», στο *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe croisade et ses conséquences* (επιμ. Α. Laiou) [Réalités Byzantines 10], Παρίσι 2005, σ. 247-67 (= επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη με προσθήκη νέας βιβλιογραφίας· η ίδια, «Οι Λατίνοι στο Αιγαίο μετά το 1204: Αλληλεξαρτήσεις και διαπλεκόμενα συμφέροντα», *Άγκυρα* 3, 2010, σ. 43-85.

κόλουθο την ένταξη της Άνδρου στα πολιτικά, οικονομικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά συστήματα της Δύσης, με κυριότερες συνέπειες τον εκφραυδαρχισμό της κοινωνίας, την εγκαθίδρυση του λατινικού δόγματος και τη διασύνδεση της τοπικής οικονομίας με τα κέντρα του διεθνούς εμπορίου του λατινοκρατούμενου Αιγαίου (Κρήτη, Εύβοια, Χίος). Η δυτική κυριαρχία έλαβε τυπικά τέλος το 1566, στην πράξη όμως η οριστική ενσωμάτωση του νησιού στον κορμό του οθωμανικού κράτους συντελέστηκε το 1579, αφού είχε προηγηθεί μεταβατική περίοδος σαράντα χρόνων κατά την οποία εξακολούθησαν να υφίστανται οι δομές και οι θεσμοί του παλαιού καθεστώτος. Τα τριακόσια χρόνια της λατινοκρατίας επέφεραν σημαντικές μεταβολές στην κοινωνική, την οικονομική και την εκκλησιαστική ζωή του νησιού, οι οποίες άφησαν το εμφανές αποτύπωμά τους στην αρχιτεκτονική των κτιρίων, στη μορφολογία των παραδοσιακών οικισμών, στα βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα καθώς και στις τοπικές συνήθειες.

Από τη στιγμή που ο Δημήτρης Πολέμης αφιερώθηκε στη σπουδή της ιστορίας της Άνδρου και στη διάσωση της πολιτιστικής της κληρονομιάς, αναπόφευκτα η λατινοκρατία και οι επιβιώσεις της εντάχθηκαν στα ενδιαφέροντά του. Οι επισημονικές του δημοσιεύσεις για την περίοδο, ολιγάριθμες σε σύγκριση με τη συγγραφική του παραγωγή για τη νεότερη ιστορία του νησιού, επικεντρώθηκαν στους ύστερους αιώνες, στα χρόνια της λεγόμενης «φραγκικής παρακμής». Το παραπάνω εξηγείται αν ληφθεί υπόψη ότι οι κατευθύνσεις του ιστοριογραφικού του έργου για την Άνδρο διαμορφώθηκαν σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των ανδριακών αρχείων, γύρω από τα οποία στράφηκε η βασική έρευνά του.

Η κύρια προσφορά του στην έρευνα της λατινοκρατίας στο νησί έγκειται στη συγκέντρωση και δημοσίευση των αρχειακών καταλοίπων της περιόδου που φυλάσσονταν στις

τοπικές αρχειακές συλλογές. Η μεγαλύτερη πρόκληση που αντιμετωπίζει ακόμα και σήμερα ο μελετητής της ιστορίας της δυτικής κυριαρχίας όχι μόνο στην Άνδρο αλλά και τις Κυκλάδες γενικότερα είναι η έλλειψη πληροφοριών. Το αρχειακό υλικό από τη δυτική Ευρώπη, διάσπαρτο και αποσπασματικό, φωτίζει κυρίως όψεις της πολιτικής ιστορίας των νησιών (τις δυναστικές διαμάχες και τις γαμήλιες συμμαχίες των Λατίνων κυριάρχων, τις σχέσεις τους με τη Βενετία, με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και αργότερα με τους Οθωμανούς). Η ανεπάρκεια των μαρτυριών σχετικά με την εσωτερική ζωή των νησιών (την κοινωνική και οικιστική οργάνωση, την Εκκλησία, την οικονομία, τις σχέσεις κυριάρχων-κυριαρχουμένων, την κατάσταση των εγχώριων πληθυσμών) αναδεικνύει το δυσαναπλήρωτο κενό που άφησε η απώλεια των δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων της εποχής.

Ο Πολέμης είχε πλήρη επίγνωση των περιορισμών που επέβαλαν η φύση και το είδος των διαθέσιμων πηγών,² και για τούτο υπογράμμιζε με κάθε ευκαιρία την ανάγκη να έρθουν στο φως νέα ιστορικά στοιχεία.³ Στο πλαίσιο

2. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 54: «μαρτυρίες περί της εσωτερικής καταστάσεως της νήσου και των κατοίκων της, του τρόπου διακυβερνήσεως του εγχώριου πληθυσμού, της οικονομίας της εν Άνδρω Ορθοδόξου Εκκλησίας κτλ. είναι ανεπαρκέσταται».

3. Βλ. Δ.Ι. Πολέμης, Βιβλιοκρισία του «B.J. Slot, Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500–1718, 2 τόμοι, Λάιντεν 1982 [Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul]», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (στο εξής *ΕΕΒΣ*) 45, 1981–1982, σ. 595, 597, όπου μεταξύ άλλων παρατηρούσε ότι «ευχής έργον θα ήτο εάν ο κ. Slot συνεκέντρωνε προς έκδοσιν τα αξιολογώτερα εκ των παλαιών εγγράφων τα οποία είχε χρησιμοποιήσει», εκφράζοντας τον φόβο ότι, στην αντίθετη περίπτωση, θα παρέμεναν ανεκμετάλλετες «άλλαι ειδήσεις». Σε ανάλογο πνεύμα, λίγα χρόνια αργότερα, επεσήμαινε ότι η «ιστορία της Δυτικής Εκκλησίας Άνδρου δεν είναι δυνατόν να γραφή προ της δημοσιεύσεως του ανεκδότου και αγνώστου εισέτι αρχειακού υλικού», Δ.Ι. Πολέμης και Μ. Φώσκολος, «Το Αρχείο της Καθολικής Εκκλησίας Άνδρου», *ΕΕΒΣ* 47, 1987–1989, 109, σημ. 1.

της καταγραφής του αρχειακού πλούτου του νησιού, εντόπισε πάνω από 150 δικαιοπρακτικά έγγραφα, ελληνικά και ιταλικά, πρωτότυπα αλλά και αντίγραφα, της τελευταίας περιόδου της λατινοκρατίας και των πρώτων χρόνων της τουρκοκρατίας, προερχόμενα σχεδόν εξ ολοκλήρου από το αρχείο της μονής της Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας.⁴ Είκοσι δύο από αυτά, περγαμηνά, των ετών 1487–1578 ήταν γνωστά ήδη από τον 19ο αιώνα,⁵ αλλά όλα, εκτός από δύο,⁶ παρέμεναν αδημοσίευστα.

Ο Πολέμης εξέδωσε τα παραπάνω έγγραφα, τμηματικά, στη διάρκεια μιας δεκαετίας, αποβλέποντας στη συγκρότηση ενός corpus «των παλαιότερων πηγών της νεότερης ιστορίας της Άνδρου»: αρχικά δημοσίευσε αυτοτελώς, υπό μορφή σύντομου άρθρου, το παλαιότερο έγγραφο της συλ-

4. Δ.Ι. Πολέμης, «Τα εν Άνδρω αρχεία», *Πέταλον* 3, 1982, σ. 6–68· ο ίδιος, «Συμπληρωματικός κατάλογος των χειρογράφων της Μονής της Αγίας», στο *ίδιο*, 119–55· ο ίδιος, «Σημειώματα. 1. Ο Παλαιός μοναστηριακός κώδιξ της Αγίας», στο *ίδιο*, 218–20 και Δ.Ι. Κυρτάτας, «Δημήτριος Π. Πασχάλης και Δημήτριος Ι. Πολέμης: Οι ιστορικοί της Άνδρου», στο *Εύανδρος: Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη, Άνδρος 2009*, σ. 385, 389, 392.

5. Σύντομη περιγραφή των εγγράφων αυτών περιέλαβε, σε παράρτημα του βιβλίου του, ο Α. Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841, publié pour la première fois avec une notice biographique et bibliographique par Jean Longnon*, Παρίσι 1911, σ. 223–24, 274–75 (Παράρτημα 12). Ο Σ.Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των εν τη κατά την Άνδρον μονή Αγίας κωδίκων», *Επετηρίς Παρνασσού* 2, 1898, σ. 208 [=σ. 76, ανάτυπο του περιοδικού], κάνει λόγο για 23 έγγραφα (2 ελληνικά και 21 ιταλικά), τα οποία φυλάσσονταν σε φάκελο (χφ. 84) μαζί με τα χειρόγραφα. Κατά την αναδίφησή του στο αρχείο της μονής, ο Πολέμης διαπίστωσε ότι στο μεταξύ ένα ιταλικό έγγραφο είχε απολεσθεί, βλ. Πολέμης, «Τα εν Άνδρω αρχεία», σ. 41–43.

6. Πρόκειται για τα μοναδικά ελληνικά έγγραφα του φακέλου των περγαμηνών με χρονολογία 1533 και 1535 που εξέδωσε ο Ι.Κ. Βογιατζίδης, «Ο Λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος Στρατηγόπουλος», *Byzantinische Zeitschrift* 19, 1910, 122–26. Δ. Πασχάλης, «Ο Σπαρτιάτης Στρατηγόπουλος δημοσίος υπό βασιλική εξουσία νοτάριος εν Άνδρω», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 7, 1930, σ. 87–98, με εσφαλμένη διόρθωση της χρονολογίας του δεύτερου, βλ. Πολέμης, «Τα εν Άνδρω αρχεία», σ. 42.

λογής στο περιοδικό *Πέταλον* το 1990· στη συνέχεια εξέδωσε σαράντα επτά έγγραφα των ετών 1514–1615, τα οποία σχετίζονται με τα κατάλοιπα των φεουδαρχικών θεσμών, ως παράρτημα στη μελέτη του για τους *Αφεντότοπους της Άνδρου* το 1995 και, τελευταίο, έθεσε στη διάθεση της ερευνητικής κοινότητας ένα σώμα εκατόν δέκα δικαιοπρακτικών εγγράφων του 16ου αιώνα, με σύντομη εισαγωγή και περιληπτικά σχόλια, το 1999.⁷

Παράλληλα με τις αναζητήσεις του στα ανδριακά αρχεία, εξακολούθησε τη δημοσίευση πηγών σχετικών με την παρουσία της δυτικής Εκκλησίας στην Άνδρο από το Archivio Segreto του Βατικανού, την οποία είχε ξεκινήσει το 1968. Επίσης, ασχολήθηκε με την ταξινόμηση και την περιγραφή του Αρχείου της καθολικής επισκοπής, σε συνεργασία με τον αιδεσιμότατο Μάρκο Φώσκολο.⁸ Την ίδια περίοδο, κινούμενος πάντα στο ίδιο πνεύμα, εξέδωσε και σχολίασε ένα —έως τότε άγνωστο— παραχωρητήριο έγγραφο του τελευταίου Λατίνου κυρίου του νησιού, του Gianfrancesco Sommaripa, προς τον καθολικό επίσκοπο Μήλου, τον Stefano Gatiluisio, του έτους 1563, το οποίο απόκειται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.⁹

7. Δ.Ι. Πολέμης, «Ανδριακών έγγραφων του 1487», *Πέταλον* 5, 1990, σ. 77–87· ο ίδιος, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου: Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαρχικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995. Ο ίδιος, *Ανέκδοτα ανδριακά έγγραφα του δεκάτου έκτου αιώνα*, Άνδρος 1999 (= *Ανδριακά Χρονικά* 30).

8. Δ.Ι. Πολέμης, «Πέτρον ντε Μάρκισ, λατίνου επισκόπου Σαντορίνης, έχθεσις περί της εν Άνδρω Δυτικής Εκκλησίας (1624)», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7, 1968, σ. 703–51· και ο ίδιος, «Από την εποχή της παρακμής της δυτικής Επισκοπής Άνδρου (1591–1648)», *Θησαυρίσματα* 20, 1990, σ. 253–99. Για το Αρχείο της Καθολικής Εκκλησίας της Άνδρου, βλ. παραπάνω, σημ. 3.

9. D.I. Polemis, «A Grant by Gianfrancesco Sommaripa Lord of Andros (1563)», στο *Καθηγήτρια: Essays Presented to Joan Hussey*, Camberley: Porphyrogenitus 1988, σ. 521–25.

Η έκδοση πηγών, έστω και περιορισμένης ιστορικής αξίας,¹⁰ δεν αποτελούσε αυτοσκοπό για τον Πολέμη. Όντας ιστορικός, θεωρούσε εξίσου σημαντικές την κριτική ερμηνεία και τη συνθετική αξιοποίηση του νέου υλικού, αφενός για τη συμπλήρωση ή ανασκευή των ήδη εγνωσμένων και αφετέρου για την κάλυψη των κενών της τοπικής ιστοριογραφίας.¹¹ Τη διπλή αυτή στόχευση υπηρετεί η μονογραφία του *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, η οποία αποτέλεσε καρπό της πολυετούς και συστηματικής μελέτης των πηγών της υστερομεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης ιστορίας του νησιού —ιδίως των δικαιοπρακτικών εγγράφων του 16ου αιώνα που ο ίδιος είχε συγκεντρώσει κατά τις έρευνές του στα τοπικά αρχεία— καθώς και της σχετικής βιβλιογραφίας. Ακολουθώντας τις κατευθύνσεις της ακαδημαϊκής τοπικής ιστοριογραφίας της εποχής, ο Πολέμης διερεύνησε τους φεουδαρχικούς θεσμούς, καθώς και τις οικονομικές και κοινωνικές δομές της ανδριακής υπαίθρου κατά τη μεταβατική περίοδο από τη δυτική στην οθωμανική κυριαρχία, και ενέταξε το τοπικό παράδειγμα στα συμφραζόμενα του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων.¹² Σε αυτό το πλαίσιο εξέτασε τις μορφές εκμε-

10. Βλ. Πολέμης, «Ανδριακόν έγγραφον του 1487», σ. 77.

11. Για τις απόψεις του Πολέμη σχετικά με τον τρόπο εργασίας και τους στόχους του ιστορικού, βλ. ενδεικτικά ο ίδιος, Βιβλιοκρισία του «B.J. Slot, Archipelagus turbatus», 594–95: «Η ως άνω ανάλυσις των περιεχομένων του βιβλίου του κ. Slot μικράν μόνον εικόνα δίδει της αρχαιακής ερεύνης του συγγραφέως και των παρεχομένων τελείως νέων και μέχρι τούδε αγνώστων ιστορικών στοιχείων ή ακόμη και των πολλαπλών επανορθώσεων εις τα ήδη γραφέντα. Επιπροσθέτως ο τρόπος διά του οποίου ο συγγραφέως προβαίνει εις την αξιολόγησιν των πηγών αυτών και η όλη συνθετική παρουσιάσις καθιστούν το βιβλίον επίτευγμα όχι των συνήθων. Ορθότατα πράττων ο συγγραφέως δεν επαναλαμβάνει μακροσκελώς τα ήδη γνωστά αλλ' εντάσσει εις αυτά τας νέας ειδήσεις του ή πάντως συμπληρώνει και ανασκευάζει». Βλ. επίσης, Κυρτάτας, «Δημήτριος Π. Πασχάλης και Δημήτριος Ι. Πολέμης», σ. 392.

12. Για τις τάσεις της νησιωτικής ιστοριογραφίας, βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Διαδρομές της ιστοριογραφίας στα νησιά του Αιγαίου: Το παράδειγ-

τάλλευσης της γης, ανέλυσε τις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ γαιοκτημόνων και καλλιεργητών (άμεσων ή έμμεσων) και τους ποικίλους, κυρίως οικονομικούς, καταναγκασμούς των τελευταίων. Παράλληλα, ανέδειξε τα κοινά χαρακτηριστικά των αφεντότοπων, της κοινωνικής ομάδας που συγκροτούσε την άρχουσα τάξη του νησιού, με τη βοήθεια του αναλυτικού εργαλείου της προσωπογραφίας, το οποίο γνώριζε ιδιαίτερα καλά.¹³ Μέσα από ενδελεχή μελέτη των πηγών και εμβάθυνση στην ορολογία, ο Πολέμης επεσήμανε τις δυτικές επιδράσεις στη διαμόρφωση του εθιμικού δικαίου και ανίχνευσε το βυζαντινό υπόστρωμα των τοπικών συνηθειών που σχετίζονταν με την εκμετάλλευση της γης. Οι παρατηρήσεις αυτές, όπως και τα συμπεράσματά του αναφορικά με τον βαθμό διείσδυσης των φεουδαρχικών θεσμών στην ανδριακή κοινωνία, αποτέλεσαν ουσιαστική συμβολή στην επιστημονική συζήτηση για την εισαγωγή και την εξέλιξη της φεουδαρχίας στον ελληνικό χώρο, την οποία είχε πρόσφατα αναθερμάνει η έκδοση του έργου του Ολλανδού ιστορικού και προσωπικού του φίλου Ben Slot *Archipelagus Turbatus*.¹⁴

μα των Κυκλάδων και η Σίφνος», στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου* (Σίφνος, 27–30 Ιουνίου 2002), *Εις Μνήμην Νικολάου Βερνίκου-Ευγενίδη*, τ. 2: *Βυζάντιο, Φραγκοκρατία – Τουρκοκρατία. Νεότεροι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, σ. 500–01.

13. Η διδακτορική διατριβή του Πολέμη για την οικογένεια των Δουκών, η οποία εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1968, παραμένει βασικό έργο για τη βυζαντινή προσωπογραφία, βλ. M.J. Angold, Βιβλιοκρισία του «Demetrios I. Polemis, The Doukai: a Contribution to Byzantine Prosopography», *The Journal of Ecclesiastical History* 21, 1970, σ. 176–77, και P. Magdalino, «Prosopography and Byzantine Identity», στο *Fifty Years of Prosopography* (επιμ. A. Cameron) [*Proceedings of the British Academy* 118], Οξφόρδη 2003, σ. 41. Για την αγάπη που έτρεφε προς το αντικείμενο, βλ. επίσης Κυριότατας, «Δημήτριος Π. Πασχάλης και Δημήτριος Ι. Πολέμης», σ. 383, 386.

14. B.J. Slot, *Archipelagus turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500–1718*, τ. 1–2 [Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul], Istanbul 1982· A. Kasdagli, *Land and Mar-*

Η ενασχόληση του Πολέμη με τη λατινοκρατία στην Άνδρο δεν περιορίστηκε στις αμιγώς επιστημονικές μελέτες. Το 1981 εξέδωσε ως Παράρτημα στη σειρά *Πέταλον* την *Ιστορία της Άνδρου*, ένα βιβλίο το οποίο απευθυνόταν στο ευρύ κοινό και ιδιαίτερα στους απανταχού Ανδριώτες.¹⁵ Το βιβλίο ακολουθούσε το παλαιό ιστοριογραφικό μοντέλο της διαχρονικής προσέγγισης της τοπικής ιστορίας¹⁶ και φιλοδοξούσε, όπως σημείωνε στον Πρόλογο ο συγγραφέας, «να προσφέρει εν πρόχειρον βοήθημα για την ιστορία» των συντοπιτών του, αντικαθιστώντας το —δυσεύρετο πλέον και παρωχημένο— ομότιτλο δίτομο έργο του Δημητρίου Π. Πασχάλη, που είχε δημοσιευθεί τη δεκαετία του 1920.¹⁷ Όπως και ο Πολέμης, ο Πασχάλης είχε αφιερώσει στη «Φραγκοκρατία» το πρώτο μέρος του β' τόμου της *Ιστορίας* του, το οποίο καταλάμβανε πάνω από 150 σελίδες, χωρισμένες σε 22 κεφάλαια με άξονα την ιστορία των Φράγκων δυναστών της Άνδρου (σ. 5–162). Παρά τη μεγάλη της έκταση, η σύνθεση που είχε επιχειρήσει ο Ανδριώτης ιστορικός, ήδη από

riage Settlements in the Aegean: A Case-Study of Seventeenth-Century Naxos [Oriens Graecolatinus 6 – Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies & Vikelea Municipal Library of Iraklion (Crete)], Βενετία 1999, σ. 57–59, 161 κ.ε.

15. *Η Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981.

16. Ο τύπος της μονογραφίας που εξετάζει την ιστορική διαδρομή ενός τόπου από την αρχαιότητα έως την εποχή της συγγραφής του έργου κυριάρχησε στην ελληνική νησιωτική ιστοριογραφία από τον 19ο αιώνα έως τις πρώτες δεκαετίες του 1980, βλ. Δημητρόπουλος, «Διαδρομές της ιστοριογραφίας», σ. 495–500.

17. *Η Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 1–2, Αθήνα 1925–1927 (= ανατύπωση με Εισαγωγικό σημείωμα του Δ.Ι. Πολέμη, Άνδρος 1995). Ο Πολέμης είχε μια ιδιαίτερη, σχεδόν εμμονική, σχέση με τον Πασχάλη, το έργο του οποίου επανεξέτασε, συμπλήρωσε και εν πολλοίς ξανάγραψε. Για την παράλληλη διαδρομή των δύο ιστορικών, βλ. Κυρτάτας, «Δημήτριος Π. Πασχάλης και Δημήτριος Ι. Πολέμης», σ. 381–401.

την εποχή που δημοσιεύθηκε, παρουσίαζε σοβαρά μειονεκτήματα, με κυριότερο ότι δεν είχε ανεξάρτητη αξία, αφού στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην ελληνική μετάφραση της μελέτης του Γερμανού ιστορικού του 19ου αιώνα Καρόλου Hopf από τον Τάσο Νερούτσο.¹⁸ Τόσο η συγκεκριμένη μελέτη, όσο και τα άλλα έργα του Hopf για τη δυναστική ιστορία των λατινικών κυριαρχιών του ελληνικού χώρου,¹⁹ αν και διατηρούν ακόμα τη χρησιμότητά τους, γιατί βασίζονται σε αρχειακές πηγές, συχνά οριστικά χαμένες, έχουν πολλές ελλείψεις, λάθη και ανακρίβειες και γενικά στερούνται αξιοπιστίας.²⁰ Εξάλλου, στα εξήντα χρόνια που είχαν μεσολάβήσει από την έκδοση της *Ιστορίας* του Πασχάλη, η έρευνα για την περίοδο της λατινοκρατίας είχε σημειώσει αξιόλογη πρόοδο: είχαν δημοσιευθεί πολλές νέες πηγές καθώς και μελέτες, από ξένους κυρίως ιστορικούς, οι οποίες τηρούσαν κριτική στάση απέναντι στα μεθοδολογικά αποπήματα και τις μυθοπλασίες της παλαιότερης ιστοριογραφίας, προσφέροντας παράλληλα νέα στοιχεία για την εγκαθίδρυση της λατινικής κυριαρχίας στις Κυκλάδες, τη μεταφύτευση των

18. Βλ. K. Hopf, «Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher in dem Zeiräume von 1207–1566», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe* 16, Βιέννη 1855· ο ίδιος, *Η νήσος Άνδρος και οι εν αυτή δυνάσται* (εκδ. Ζήνωνος Δελλαγραμμάτικα), Άνδρος 1885· βλ. επίσης την ιταλική μετάφραση του G. B. Sardagna, *Dissertazione documentata sulla storia dell'isola di Andros e suoi Signori dall'anno 1205 al 1566*, Βενετία 1859. Βλ. τις κρίσεις του Πολέμη, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 163.

19. Στο ίδιο και K. Hopf, «Geschichtlicher Überblick über die Schicksale von Karystos auf Euboea 1265–1470», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe* 21, Βιέννη 1856· ο ίδιος, *Veneto-Byzantinische Analekten*, Βιέννη 1856 (=φωτοστ. ανατ. Άμστερνταμ 1964)· ο ίδιος, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Παρίσι 1873.

20. Για κριτική στο έργο του K. Hopf, βλ. Slot, *Archipelagus turbatus*, τ. 1, σ. 6 κ.ε., και Χρ. Μαλτέζου, «Ο Περικλής Ζερλόντης και η έρευνα της ιστορίας της μεσαιωνικής Νάξου», *Φλέα* 49, Γενάρης–Μάρτης 2016, σ. 8–35, και ιδίως 10–11.

φεουδαρχικών θεσμών στα νησιά, τη δράση ορισμένων νησιωτικών κυριών, τις οικογένειές τους και τις σχέσεις τους με τα λατινικά κρατίδια του υπόλοιπου ελληνικού χώρου και με τη Βενετία.²¹ Όλα τα παραπάνω επέβαλαν την επανεξέταση της ιστορίας της λατινοκρατίας στην Άνδρο υπό το φως των νέων πορισμάτων της ιστορικής έρευνας. Οι λιγοστές και αποσπασματικού χαρακτήρα πληροφορίες για το νησί, ειδικά για τους πρώιμους αιώνες της λατινικής κυριαρχίας, δεν επέτρεπαν μια διαχρονική θεώρηση της περιόδου με συνεχή αφηγηματική ροή. Γι' αυτό ο Πολέμης επέλεξε να οργανώσει το πληροφοριακό υλικό σε εννέα, μικρής έκτασης, αυτοτελείς, θεματικές ενότητες,²² εμπλουτίζοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, την ανάλυσή του με αρχειακές μαρτυρίες από την προσωπική του έρευνα.²³ Θα μπορούσε, νομίζω, βέσιμα να υποστηριχθεί ότι στο δεύτερο μέρος της *Ιστορίας της Άνδρου* αποτυπώνεται ένα στάδιο της προεργασίας για τη συγγραφή των *Αφεντότοπων*.

Με τη διάσωση και ανάδειξη της υλικής κληρονομιάς της εποχής της λατινοκρατίας συνδέεται, τέλος, η πρωτοβουλία του Δημήτρη Πολέμη, ως διευθυντή της Καϊρείου Βιβλιοθήκης, για τη διενέργεια ανασκαφής στο μεσαιωνικό φρούριο της νησίδας του Κάτω Κάστρου στη Χώρα της Άνδρου την περίοδο 1991–1996.²⁴ Η μελέτη του για την ιστο-

21. Για επισκόπηση της μέχρι το 1981 βιβλιογραφίας για τις Κυκλάδες, βλ. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 55, 172–74, και ο ίδιος, «Εισαγωγικό Σημείωμα», Πασχάλης, *Η Άνδρος ήτοι Ιστορία της νήσου*, σ. κβ'–κγ'.

22. «Η βενετική κατάκτησις», «Ο Marino Dandolo και οι δούκες του Αιγαίου Πελάγους», «Ο Pietro Zenο και τα μετ' αυτόν», «Ο οίκος των Sommaripa», «Φεουδαλισμός», «Κοινωνία-Οικονομία», «Πειρατικά επιδρομαί», «Φραγκικά οχυρώσεις», «Δυτική Εκκλησία».

23. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 61.

24. Ε. Δωρή, Π. Βελισσαρίου, Μ. Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο: Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου*, με ιστορική εισαγωγή Δ. Ι. Πολέμη, Άνδρος 2003 (= *Ανδριακά Χρονικά* 34).

ρία του Κάτω Κάστρου που δημοσιεύθηκε εν είδει ιστορικής εισαγωγής στον τόμο των αποτελεσμάτων της έρευνας δεν έκλεισε μόνο τον πρώτο ανασκαφικό κύκλο, αλλά και τον κύκλο της συγγραφικής του δραστηριότητας για τη λατινοκρατία.

Ο Δημήτρης Πολέμης δεν αποτελεί τυπικό δείγμα τοπικού ιστοριογράφου. Διέθετε όλες τις αρετές του τοπικού λογίου, αλλά ξεχώριζε ως ιστορικός με στέρεα επιστημονική κατάρτιση. Η ποιότητα και οι επιλογές του εκδοτικού και συγγραφικού του έργου για τη λατινοκρατία στην Άνδρο αντανακλούν τόσο την ιδιότητά του αυτή όσο και την αγάπη του για τον γενέθλιο τόπο.'